

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.141:94(=512.1)«05/07»

ОКРЕМІ ПРАВОВІ ЗВИЧАЇ ТЮРКСЬКОГО КАГАНАТУ (VI–VIII СТ.)

SEVERAL LEGAL CUSTOMS OF THE TURKIC KHAGANATE (VI–VIII CENT.)

**Бедрій М.М., к.ю.н.,
доцент кафедри основ права України**

Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена характерним рисам звичаєвого права Тюркського каганату VI–VIII ст., що становило основу «торе» (системи правил суспільного життя). Проаналізовано окремі давньотюркські правові звичаї – інаугурацію кагана, курултай, удільно-вервичну систему, караванну торгівлю, спадкування дружини та покарання за ушкодження органів зору.

Ключові слова: звичаєве право, Тюркський каганат, курултай, караванна торгівля.

Статья посвящена характерным чертам обычного права Тюркского каганата VI–VIII вв., что составляло основу «торе» (системы правил общественной жизни). Проанализированы отдельные древнетюркские правовые обычаи – инаугурация кагана, курултай, удельно-вервичная система, караванная торговля, наследование жены и наказание за повреждение органов зрения.

Ключевые слова: обычное право, Тюркский каганат, курултай, караванная торговля.

The article is devoted to the characteristic features of the customary law of the Turkic Khaganate VI–VIII centuries. The system of rules of Turks social life at the time was called “tore”, including in its composition legal and other social norms. Ancient Turkic people formed customs by their practice and recognition, and the system of the most important of them was a customary law. Several ancient Turkic customs are analyzed: the inauguration of the Khagan, Kurultai, the appanage and rosary system, caravan trade, the inheritance of the wife and the punishment for the eyesight damage.

The enthronement of the Khagan required the observance of special ceremony (inauguration). At the end of this ceremony, the Khagan was asked how many years he wanted to rule. Regardless of the answer, Khagan ruled the state throughout his life. Ancient Turks had institute of people’s assembly, which was called Kurultai. During the Turkic Khaganate Kurultai included Khagan, beys and part of the population. The appanage and rosary system meant that the throne after the death of Khagan was inherited by his brother. After the death of all ruling brothers the throne passed into the possession of the eldest brother sons. Meanwhile, the territory of the state was divided between brothers Khagan into certain parts (appanages).

The defeat of the Hephthalite state and the Northern Chinese kingdoms, the takeover control of trade way from China to Byzantium, caused the formation of a caravan trade in the Turkic Khaganate. In the Turkic Khaganate was in force the legal custom of the inheritance of wife as ancient Turkic version of the well-known custom levirate. Ancient Turkic law provided a special punishment for damage to eyesight. The perpetrator was obliged to give a daughter in marriage to a victim or give him the property of his wife.

Key words: customary law, Turkic Khaganate, Kurultai, caravan trade.

Потреби розвитку правової системи України в сучасних умовах вимагають усебічного пізнання державно-правових явищ. Вагоме значення мають дослідження історії права різних народів світу, а особливо тих, які здійснили вплив на генезу українського права. До мало-відомих аспектів правового досвіду таких народів належать правові звичаї Тюркського каганату – великої номадної (кочової) держави, західні кордони якої сягали українських земель. Вивчення звичаєвого права давньотюркського суспільства актуалізується також тим, що згадана держава не мала законодавчого збірника, положення якого дали б можливість докладніше дослідити її правову систему.

Метою статті є висвітлення характерних рис звичаєвого права Тюркського каганату VI–VIII ст. на підставі аналізу окремих давньотюркських правових звичаїв.

У науковій літературі переважає думка, що давній народ тюрків формувалася на території Алтаю [1, с. 24–27], проте питання його етногенезу залишається дискусійним [2]. Від початку VI ст. він активно розвивався й завойовував нові території. Про тогочасних тюркських вождів у джерелах зазначено, що вони здійснювали воєнні дії проти сусідніх народів, «змушуючи їх до миру» [3, с. 129]. Так, у 545 р. тюрки перемогли сусідні племена уйгурів, а в 551 р. – жужанів (згідно з легендою, тюрки служили цьому народові ковалями, але одного разу повстали та завойовували їх). У 552 р. тюркський вождь Бумин про-

голосив себе каганом, тобто правителем нової держави, яка ввійшла в історію під назвою Тюркського каганату [4, с. 416].

Протягом відносно короткого проміжку часу Тюркський каганат істотно розширив свої кордони: від Північного Китаю (у другій половині VI ст. тюрки завойовували китайські князівства Чжоу і Ци) й аж до Східної Європи (у 576 р. тюрки захопили Боспор, у 581 р. – осадили Херсонес). Проте швидкі темпи розвитку цієї степової держави так само динамічно трансформувалися в її занепад. Уже на початку VII ст. Тюркський каганат розпався на Західний і Східний, а в середині VIII ст. цілковито припинив своє існування [4, с. 416].

Відсутність законодавчого збірника Тюркського каганату дає підстави припустити, що його правова система базувалася саме на звичаєвому праві. Система правил суспільного життя в тогочасних тюрків мала назву «торе», включаючи до свого складу як правові, так й інші соціальні норми. Цю систему формували суспільство (народ), курултай і хан (каган). Перший із названих суб’єктів формувалася своєю практикою та визнанням звичаї «юсуни», а система найважливіших із них становила звичаєве право. Воно було основним регулятором сімейних і спадкових відносин, власності й зобов’язань. Каган і курултай намагалися не змінювати визнані в суспільстві правові звичаї, тому регулювали переважно нові відносини. Однак відомі також і випадки правових реформ (каганів Бумина, Істемі,

Кутлуга), якими влада змінювала в т. ч. усталені правила поведінки [5, с. 232–233].

Обмежена кількість відомих у сьогоденні джерел про правові норми та інститути Тюркського каганату не дає змоги провести повну реконструкцію його правової системи. Водночас деякі правові звичаї давньотюркського суспільства викликають значну зацікавленість і потребують історико-правового аналізу. До них зарахуємо інавгурацію кагана, курултай, удільно-вервичну систему, караванну торгівлю, спадкування дружини та покарання за ушкодження органів зору.

Інавгурація кагана. Тюркський каганат за формою правління був монархією, яку очолював каган (правлячою була династія Ашина). Його також називали ханом, що було звичною термінологією для тогочасних держав Азії. Він наділявся великою владою, проте не абсолютною (обмежувалася, зокрема, курултаєм). С. Маскуді сформулював правовий статус тюркського хана в таких положеннях: був керівником представницької та виконавчої влади, зобов'язаним організувати державне життя; правив «ілем» (державою) відповідно до «торе»; у воєнний час ставав головнокомандувачем війська; встановлював закони та вносив пропозицію курултаю щодо прийняття рішень [5, с. 218].

Зайняття каганом трону держави вимагало дотримання своєрідної церемонії, яка не мала спеціальної назви, проте її можна вважати своєрідною інавгурацією кагана. Вищі вельможі саджали його на повсть (грубий нетканий матеріал зі свіжої шерсті) й дев'ять разів носили його по колу за напрямком сонця. Цей похід супроводжували радісні крики присутніх глядачів. Потім майбутнього кагана саджали на коня, стягували шовковою тканиною горло й, різко послабивши цю петлю, запитували, скільки років він бажає правити. Хоча відповідь могла бути надзвичайно різною, реальних правових наслідків вона не мала, оскільки каган зазвичай правив державою аж до своєї смерті. Проте, як зазначав Л. Гумільов, насправді це був залишок давнього додержавного звичаю тюрків, коли хан був виборним племінним вождем та обирався на певний строк. Саме цей строк у первісному суспільстві тюрків визначався за словами, сказаними ханом під час описаної процедури [1, с. 60].

Курултай. Як і багатьом народам світу, тюркам був характерним інститут народних зборів, який мав назву курултай. До складу курултаю в часи Тюркського каганату входили хан (каган), беї та частина населення. Щодо періоду правління Бумина в китайських джерелах збереглися відомості про те, що тюрки на п'ятий день восьмого місяця кожного року скликали з'їзд і у зв'язку з цим влаштовували обряд жертвоприношення. С. Маскуді зробив висновок, що при цьому йшлося саме про курултай. Також збереглися тексти виступів деяких тюркських ханів перед народом. Окремі з них інтерпретуються як виступи перед курултаєм. Це стосується, зокрема, виступу хана Більге, в якому він перераховував присутніх: «Передусім ви, мої молоді принци, потім ви, мій народ, весь мій народ, ви, беї садапти, які по праву сторону, і ви, беї тархани та буйруки, які по ліву сторону... беки і народ отуз... і докуз огузків...». Точних даних про повноваження курултаю не збереглося. Дослідники припускають, що це були насамперед питання зовнішньої політики, війни та миру [5, с. 225–226]. Також курултай затверджував на посаді (за деякими версіями, обирав) наступного кагана.

Удільно-вервична система. Назва цього правового звичаю утворилася із двох термінів – уділ (територія, підвладна представнику привілейованої верстви населення) та вервиця (у тюрків – чотки). Це була звичаєво-правова система престолонаслідування тюрків, яка утвердилася в другій половині VI ст. за правління Мугань-хана. Вона полягала в тому, що престол після смерті кагана спадкував його брат. Після смерті всіх братів правлячої династії пре-

стол переходив у володіння до синів найстаршого брата. Тим часом територія держави поділялася між братами кагана на певні уділи. У 568 р. їх було чотири, а в 576 – вісім [6, с. 12–14].

Така на перший погляд складна й непрактична система престолонаслідування Тюркського каганату довела свою дієвість і необхідність в історії давньотюркського народу. По-перше, вона дала змогу обмежити можливість міжусобиць, оскільки кожен член правлячої династії мав підвладну йому територію (уділ). По-друге, зменшувалася доцільність сепаратистських намірів правителів уділів, оскільки кожен із них мав перспективу в майбутньому стати каганом усієї держави. Згодом наведену систему престолонаслідування перейняли деякі інші кочові народи, хоча й із відповідними модифікаціями [7, с. 1020].

Феномен удільно-вервичної системи був настільки дієвим, що цей звичай зі сфери публічно-правових відносин згодом поширився й на сферу приватноправових відносин. Отже, після смерті батька його сини по чергово виступали управителями його майна, тоді як кожен брат мав певний уділ, якого він не мав зацікавленості відчувувати, оскільки згодом повинен був стати новим управителем майна. Тому розпад родів у тюрків на дрібні сім'ї відбувався вкрай повільно, адже їхня матеріальна основа залишалася спільною [1, с. 69].

Караванна торгівля. У 60-х роках VI ст. тюркський каган Істемі завдав кількох нищівних ударів Ефталтській державі, внаслідок чого вона припинила своє існування [1, с. 44–45]. Як наслідок, согдіанський народ перейшов з-під влади ефталтів у підпорядкування тюрків. На той час согдіанці були вже знаними у світі купцями, що істотно посприяло економічному зростанню Тюркського каганату й утвердженню важливого звичаю караванної торгівлі. Також його становленню сприяло те, що тюрки, розгромивши північнокитайські царства, фактично заволоділи торговельним шляхом, який вів із Китаю у Візантію, забезпечуючи Європу шовком та іншими важливими товарами.

Торговельний шлях, який долали каравани, розпочинався на китайських землях у Чанані, звідки простягався до самостійного князівства Гаочан. Від Гаочана караванний шлях роздвоювався. Одна його гілка пролягала по південних схилах Тянь-Шаня в долину річки Чу, звідки через Талаську долину в Ісфару. Інша гілка йшла на північ через Джунгарію в долину річки Лі, звідки прямувала на південь у Середню Азію [1, с. 47]. Саме в Середній Азії каравани відпочивали (найбільш відомим таким пунктом було м. Пайкенд). Звідти вони направлялися у візантійську фортецю Несевію, в Сирію й Константинополь. У той час шлях від Китайського моря до східного кордону Візантії каравани долали в середньому за 230 днів [8, с. 542]. Процес караванної торгівлі супроводжувався укладенням різних договорів – купівлі-продажу, обміну товарів, найму тварин, перевезення тощо. У такий спосіб наведена практика заклала основи правових звичаїв міжнародної торгівлі в Євразії.

Спадкування дружини. Джерела вказують на те, що в Тюркському каганаті діяв правовий звичай спадкування дружини: «після смерті батька, старших братів і дядьків по батьковій лінії женяться на мачухах, невістках і тітках» [9, с. 42]. Його можна вважати тюркським варіантом загальновідомого звичаю левірату [10, с. 158–160]. Зазначений звичай діяв як серед нижчих, так і вищих верств суспільства. Наприклад, після смерті Нілі-хана його брат Поші-тегін разом із престолом успадкував його дружину – китайську принцесу Сянь-ши. Цей звичай зовсім не вказував на аморальність тюрків або прирівняння жінки до речі, яку спадкують разом з усім майном.

Насправді в нього було велике суспільне значення. По-перше, у сім'ю спадкоодержувача, яка була полігамною, приходила нова працівниця, що було корисно в тогочасних складних умовах життя. По-друге, новий чоловік

надавав жінці матеріальне утримання та гарантував їй особисту безпеку, що теж було важливим в аналізованій історичній період. Як зазначав Л. Гумільов, такий шлюб не завжди був фактичним і не зобов'язував його учасників вступати в статеві відносини, проте вдова отримувала необхідні гарантії існування й захисту [1, с. 82–83]. Звідси можна зробити висновок, що звичаєве право Тюркського каганату надавало жінкам певні гарантії особистої безпеки.

Покарання за uszkodження органів зору. Система покарань Тюркського каганату є маловивченою у зв'язку з обмеженою кількістю джерел. Відомо, що тяжкі злочини (такі як бунт, державна зрада, вбивство, викрадення коня тощо) каралися смертю, а нетяжкі тягнули за собою майнову компенсацію заподіяної шкоди. Давньотюркське право передбачало особливе покарання за uszkodження органів зору. Винний повинен був видати заміж за потерпілого свою доньку чи віддати йому майно своєї дружини. С. Маскуді пояснював таке покарання тим, що основними заняттями тюрків були випас худоби, землеробство та

військова справа. Той, хто втрачав зір, не мав можливості реалізуватися в указаних сферах, тому звичаєве право створювало умови для його подальшого життя [5, с. 231]. Співвідповідальність членів сім'ї за злочин, учинений батьком, як відомо, характерний для різних етапів історії права багатьох народів.

Отже, норми звичаєвого права давньотюркського народу формувалися як правила суспільного життя («юсуни»), необхідні для проживання у відповідних природно-географічних умовах. Унаслідок становлення Тюркського каганату правові звичаї еволюціонували разом із державотворчими процесами, регулюючи в тому числі публічно-владні відносини. Певний вплив на них також здійснили правові звичаї сусідніх народів (зокрема в частині торгових відносин), оскільки територія держави динамічно зростала. Розпад Тюркського каганату не припинив подальший розвиток його звичаєвого права, норми якого значною мірою переймалися наступними державними утвореннями тюркських народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гумилев Л. Древние тюрки. Санкт-Петербург: Кристалл, 2002. 576 с.
2. Еремеев Д. Е. «Тюрк» – этноним иранского происхождения? (к вопросу этногенеза древних тюрков). Советская этнография. 1990. № 3. С. 129–135.
3. Сацький П.В. Соціально-правові засади управління трудовими ресурсами тюркських держав раннього середньовіччя. Соціально-трудові відносини: теорія та практика. 2013. № 2. С. 129–135.
4. Кляшторный С.Г. Тюркский каганат. Большая советская энциклопедия / гл. ред. А.М. Прохоров. Москва: Советская энциклопедия, 1977. Т. 26: Тихолодки-Ульяново. С. 416.
5. Садри Маскуди Арсал. Тюркская история и право / пер. с тур. Р. Мухамметдинова. Казань: Фэн, 2002. 412 с.
6. Гумилев Л.Н. Удельно-лестничная система у тюрков в VI–VIII веках (к вопросу о ранних формах государственности). Советская этнография. 1959. № 3. С. 11–25.
7. Історія української культури: у 5 т. / гол. ред. Б.Є. Патон. Київ: Наукова думка, 2001. Т. 1: Історія культури давнього населення України / гол. ред. П.П. Толочко. 1136 с.
8. Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в VI в. Санкт-Петербург, 1908. 741 с.
9. Mau-tsai L. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost Türken. Buch 1. Weisbaden, 1958. 623 s.
10. Щукін В.В. Левірат у давньоєврейському шлюбному праві. Трансформація. Традиції. Поняття, терміни і категорії історико-правової науки: матер. XXI Міжнар. історико-правової конф. (23–26 квітня 2009 р., м. Миколаїв) / ред. кол.: І.Б. Усенко (голова) та ін. Миколаїв, 2010. С. 158–164.

УДК 342.553(477)

НАУКОВІ ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

THE SCIENTIFIC AND THEORETICAL BASIS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT

Бутирін Є.О., доцент
кафедри державно-правових дисциплін

Донецький державний університет управління

У статті з урахуванням історико-правового аспекту аналізуються основні наукові теорії походження та соціальні ідеї становлення інституту місцевого самоврядування. Визначено погляди німецьких, французьких, англійських, австро-угорських учених другої половини XIX сторіччя. Проаналізовано боротьбу в науково-політичному середовищі в 60-х роках XIX сторіччя щодо місця й ролі самоврядування в системі самодержавної влади.

Ключові слова: місцеве самоврядування, теорії походження, вільна община, демократичні інституції.

В статье с учетом историко-правового аспекта анализируются основные научные теории происхождения и социальные идеи становления института местного самоуправления. Определены взгляды немецких, французских, английских, австро-венгерских ученых второй половины XIX столетия. Проанализирована борьба в научно-политической среде в 60-х годах XIX века относительно места и роли самоуправления в системе государственной власти.

Ключевые слова: местное самоуправление, теории происхождения, свободная община, демократические институты.

The article is devoted to the state concept formation issues of local self-government as one of the most difficult matters of the state and law history. It is determined that the supporters of the state conception consider local self-government bodies solely as institutions of state administration, and self-government as one of the state power organization forms.

It is worth agreeing with those researchers who support the idea that the ideological origin of local self-government is associated with the doctrine of natural law, a phenomenon known to ancient philosophers since the pre-Socrates era. It is the philosophy of natural law, with its paradigm of justice, which is based on universal human principles of equality; it explains and positions a person not only in the natural environment but also in society. Actually Aristotle noted that justice and equality lie at the heart of the civil community and regulate the desired relationship. In turn, M. Cicero, by understanding the nature of the civic community, determined that the people were not any accumulation of crowd gathered